

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 363

НАЙВАЖЛИВІШІ СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

MAJOR PUBLIC RELATIONS IN CRIMINAL LAW

Березовська Н.Л.,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню проблемного питання застосування норми про вбивство малолітньої особи, точніше, аспекту початку охорони життя засобами кримінального права. Наводяться положення цивільного права, де прописана охорона власності ненародженої (за 10 місяців до народження) дитини, і положень кримінального права, де відстоюється інша позиція – нехтування фактом наявності життя аж до народження дитини.

Ключові слова: кримінальне право, захист життя, момент початку життя.

Стаття посвячена освітленню проблемного питання застосування норми об убийстве малолетнего, точнее, аспекта начала охраны жизни средствами уголовного права. Приводятся положения гражданского права, где прописана охрана собственности нерожденного (за 10 месяцев до рождения) ребенка, и положений уголовного права, где отстаивается другая позиция – пренебрежение фактом наличия жизни до рождения ребенка.

Ключевые слова: уголовное право, защита жизни, момент начала жизни.

The article is devoted to coverage of problem the application of rules on minor murder, rather, the beginning of life safety aspects by means of criminal law. Are the provisions of civil law, which spelled out the unborn property protection (10 months before the birth) child and criminal law provisions where, advocated a different position – ignoring the fact of the presence of life until birth. The definition of «life» legislator establishes or not in the disposition of articles, or in a footnote to normal as possible. This would cause no objection if, in the classification of the act did not cause such a lot of points of view about whether to life of the unborn child attention of the state. In practice, the use of standards for the protection of life begins at birth. It seems, is the substitution of the concept of «life» and «birth». Biological nature is characterized by the existence of life and the beginning of its end. This same reason is not a criterion in clarifying questions about the beginning of life. Life – it is not a legal category. Criminal law made only protection of public relations, so the question of the beginning and end of life does not lie in the plane of law, and – the medicine. And according to known knowledge about the human body – life begins at conception. Therefore, to defend the most important public relations have since conception.

Key words: criminal law, protection of life, beginning of life.

Реалії сьогодення наштовкують на думки про те, чи замислюється суспільство над найважливішими суспільними відносинами, що підпадають під захист кримінального закону. Видається, немає нічого ціннішого життя особи. Право на життя як юридичне поняття – категорія, яка регулює відносини з приводу такого блага фізичної особи як благо життя, що носить нематеріальний характер і є об'єктом регулювання багатьох галузей права [1, с. 58]. О. М. Дуфенюк, описуючи недоліки термінології у галузі правової охорони життя ембріона та плода людини вказує на відсутність у чинному законодавстві визначення поняття «життя людини», що обумовлює існування різних точок зору щодо визначення критеріїв його початку [2, с. 107]. Європейський суд вказує, що потенціал ембріона стає людиною потребує захисту в частині права на гідність [3]. В ст. 10 Рекомендації Ради Європи за № 1046 закріплено, що при будь-яких обставинах людські ембріони і плоди потребують поведження, що гідне людини. О. М. Попов вказує, що законодавець зробив тільки півкроку у кримінально-правовій охороні життя, не пов'язавши відповідальність за такий злочин із кримінально-правовою охороною життя дитини, що перебуває в утробі матері [4, с. 346]. Крім термінів «життя», «початок життя», в літературі лунають пропозиції про використання термінів «право на недоторканість життя», «право на народження» [5, с. 163], до змісту права на життя відносять право розпорядження життям [6, с. 50; 7, с. 4; 8, с. 37]. Г. О. Резнік під час розгляду питання про поняття та момент виникнення права дитини на життя, вказує: «Вважаємо за необхідне усунути дану нормативну суперечність, а за своєю

суттю – нелюдське ставлення до проблеми таким чином. По-перше, встановити максимально допустимий строк переривання вагітності за бажанням жінки в період до 9 тижнів. По-друге, аборти в період з 9-ого по 22-ий тиждень мають проводитися в обмежених і чітко зафіксованих випадках. По-третє, аборти, проведені в період з 22-ого тижня вагітності, мають прирівнюватися до вбивства. Та у виняткових випадках виявлення патології плоду або захворювання матері, що є несумісними з життям та розвитком дитини, аборти мають бути дозволені лише за згодою жінки». Вбачається можливим запровадити інститут «умовної правоздатності» як сукупність правових норм, що регламентують правовий статус людського плоду [9]. Н. М. Яриш також переносить момент охорони життя дитини на 22 тижні, зазначає, що умертвіння дитини навіть в утробі матері за умов, що пологи розпочались, а строк вагітності складає хоча б 22 тижні – це вбивство [10, с. 462]. При цьому п. 2 ч. 2 ст. 25 ЦК України закріпив положення щодо ненародженої дитини: «у випадках встановленим законом, охороняються інтереси зачатой, але ще не народженої дитини [11]. Стаття 1261 ЦК України встановила, що у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у т. ч. зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

Дивним виглядає пропозиція захисту поваги до ембріона, визнання за ним людської гідності: «Почати потрібно з формування обов'язків людей по відношенню до ембріону, плоду, зміни їх моральних переконань. Вирішення проблеми полягає у закріпленні захисту ембріона та ви-

знання за ним людської гідності. Для початку, забезпечити це можна шляхом доповнення ст. 27 Конституції України формулюванням: «Держава гарантує повагу до людського життя з моменту зачаття». Таке конституційне положення буде першим кроком до закріплення гуманного та морально виправданого ставлення до людського ембріону в сучасному українському суспільстві» [12], але не права на життя.

Видаються нелогічними і висновки про початок життя в залежності від моменту відділення від організму матері. Залежність від організму матері авторами називається тією обставиною, що відкидає кримінальну відповідальність, а залежність від медичної допомоги при передчасних чи пологах в термін, які дали ускладнення – підставою вважати дії винуватих осіб злочинними. Чому різна залежність має такі діаметрально протилежні наслідки? В одному випадку вбивство дитини не карається, а в іншому так. О. Л. Старко зазначає, що проблема конституційного права людини на життя, без сумніву, є актуальною. Як основне, фундаментальне право людини й громадянина, право на життя є першоосновою всіх інших прав і свобод. Без нього неможлива реалізація будь-якого права. Саме тому воно підлягає особливому захисту з боку держави та суспільства. Такі реалії сьогодення, як незахищеність прав людини й громадянина, демографічна криза, природні та техногенні катастрофи, зростання кількості злочинів проти життя особи й громадської безпеки, а також розвиток трансплантології, реаніматології, репродуктивних технологій тощо, актуалізують наявну проблему та висувають потребу більш детального її дослідження [13, с. 55]. У ст. 1200 ЦК України законодавець вказує, що право на відшкодування шкоди у разі смерті потерпілого має ... дитина потерпілого, народжена після його смерті. У ст. 1222 ЦК України міститься положення, що спадкоємцями є особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Для того, щоб усунути видимість колізії наведених норм, доцільно провести розмежування понять «правоздатність» і «охорона прав фізичної особи». Тоді все стає на свої місця: правоздатність виникає тільки з моменту народження. До моменту можливого народження дитини, зачатой за життя спадкодавця, що помер, закон передбачає лише охорону прав такої дитини. Саме у такому сенсі й сформульоване положення ст. 25 ЦК України [14, с. 13]. Л. О. Красавчикова вказує, що в біологічному плані «життя» – це фізіологічне існування людини або тварини [15, с. 14]. А. І. Ковлер пише, що те, що знаходиться в материнській утробі є, однозначно, з точки зору природного права, людиною [16]. А. Л. Федорова під час розгляду питання про право на життя як невід'ємне природне право людини зазначає, що в цілому, природними називають такі права людини, які є властивостями людини як живої істоти. Безперечним визнається той факт, що основною такою властивістю вважається життя людини [17, с. 43]. О. М. Дуфенюк зазначає, що схема визнання початком життя початок фізіологічних положів та появи на світ дитини сьогодні зазнає дедалі більшої критики [2, с. 107-108]. Вказуються і позиції, що право людини на життя повинно виникати безпосередньо із моменту зачаття [18, с. 274]. Г. О. Резнік в своїй роботі резюмує: «Викладений вище матеріал зобов'язує внести зміни і до розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи» Кримінального кодексу України, бо аналіз його норм свідчить про те, що життя плоду в період вагітності та в період початку положів до народження не підлягає кримінально-правовій охороні. Із наведеного вище випливає беззаперечний висновок, що будь-яке посягання на життя як новонародженої, так і ще не народженої дитини, є надзвичайним суспільно небезпечним діянням і таким, що має суворо каратися законом» [9, с. 62]. Спричинення смерті ненародженій дитині непрямо зазначає ст. 134 Кримінального кодексу України. О. С. Сотула з посиланням

на нормативно-правові акти резюмує, що законодавець ставиться до ембріона як до системи кліток, тканин і органів, що становлять частину жіночого організму, тобто, насамперед, як до якогось предмета (звідси випливає, що його можна продавати, знищувати тощо). Якби законодавець ставився до ембріона як до суб'єкта правовідносин, визнаючи його особливою, відособленою, самостійною частиною людини, що потребує захисту, то були б заборонені будь-які маніпуляції з ембріонами [19, с. 194].

В додатку до Рекомендації 1046 (1986) Рада Європи вказує на неприпустиме втручання в діагностичних цілях, крім уже узаконеного національним законодавством, в живий ембріон *in vitro* або *in utero* або в плід, що знаходиться всередині або поза маткою, якщо тільки метою такого втручання не є благополуччя майбутньої дитини і забезпечення її розвитку. Допускається використання мертвих ембріона і плоду в діагностичних цілях (підтвердження діагнозу *in utero* або з'ясування причин мимовільного переривання вагітності). Неприпустима терапія ембріона *in vitro* або *in utero* або плода *in utero*, якщо тільки така не проводиться для лікування ясного, з точним діагнозом, захворювання ембріона з надзвичайно поганим прогнозом, коли неможливо ніяке інше рішення, а терапія дає помірні гарантії успішного лікування цього захворювання. Неприпустимо штучно підтримувати життя ембріонів або плодів з метою вилучення матеріалів для подальшого використання. Бажано скласти список захворювань, за яких терапія може ґрунтуватися на надійних методах діагностики та помірних гарантіях успіху. Цей список слід періодично оновлювати з урахуванням нових відкриттів і прогресу науки. Терапія ембріонів і плодів не повинна впливати на непатологічні спадкові характеристики і не повинна мати на меті расового відбору.

Сучасні наукові факти і дослідження підтверджують точку зору Василя Великого (4 ст. до н. е.) про те, що людське життя починається не з моменту народження, а з моменту зачаття. Як зазначає доктор теології А. Дж. Католо, відповідь на питання, чи людський ембріон є особою, знаходиться поза компетенцією біологічних наук. Єдиною відповіддю біолога може бути твердження, що «ембріон вже від моменту зачаття становить індивідуальне людське життя, яке розвивається» [20]. Наукові дослідження про біологічну сутність людського ембріона доводять, що з моменту зачаття, тобто злиття жіночої і чоловічої статевих клітин в ампулі фаллопієвих труб матері, людський ембріон має в наявності всі характеристики людського індивідуума: має нову, специфічну біологічну сутність зі своєю програмою життя та розвитку; має внутрішній динамізм, який визначається і керований геномом, і спрямований на поступовий розвиток аж до формування дорослої людини; існує у вигляді незалежного організму, тобто організованої біологічної єдності, який діє у визначеному порядку; є самоконтрольним в здійсненні своєї генетичної програми; гамети, з яких він утворюється, доводять його приналежність до людського роду, що ясно визначається також по особливостях належної йому генетичної структури (геноми) [21, с. 36]. Висновком з усіх цих досліджень є неспростовне підтвердження про те, що людський ембріон має гідність людської особистості: те, ким буде доросла людина, вже закладено в ембріоні і готове фактично виявитися тоді, коли повністю реалізується геном плоду. Отже, необхідно погодитись з позицією вчених-правників, що вказують на неприпустимість ігнорування «демографічною безпекою» як самостійним видом безпеки та чинника, що впливає на забезпечення національної безпеки. При конкуренції інтересів жінки та ненародженої дитини на боці останньої можна побачити інтереси «виживання» та безпеки суспільства в цілому. У Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006-2015 роки», схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 244-р, справедливо зазначено, що стійка тенденція до скорочення чисельності населення в Україні

внаслідок зниження рівня народжуваності та підвищення рівня загальної смертності ставить під загрозу її майбутнє і робить проблему репродуктивного здоров'я загальнонаціональною [22]. Часто як аргумент за вбивство виступають поодинокі історії про вбивство дітей, які були зачаті при звалтуванні. Є різні обґрунтування, чому жінка завагітніла у такій стресовій ситуації, але, на жаль, немає офіційної статистики щодо таких осіб. Видається, слід звернути увагу на ті суспільні відносини, які були порушені, і ті, яким жертва звалтування спричиняє шкоду. Порушені щодо жінки – це суспільні відносини щодо статевої свободи жінки, що розташовані у п'ятому розділі Особливої частини кримінального закону; а спричинення смерті малолітній особі – передбачені у другому розділі Особливої частини Кримінального кодексу України [23]. Стаття 3 Конституції України передбачає норму, згідно якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [24], при цьому на перше місце ставить життя, і лише згодом – недоторканність. Логічно, що і статева свобода, і недоторканність малися на увазі законодавцем. Погоджуємося з тими авторами, які вказують на зачаття як на момент початку життя. О. В. Шевченко пише, що життя виникає до народження людини. Про це свідчать й останні наукові досягнення [25, с. 70]. С. Д. Порошук, О. В. Онуфрієнко, Н. І. Беседкіна зазначають, що існує відмінність генетичного матеріалу матері та ембріона (плода) людини, що обумовлює необхідність розглядати останнього не як частину тіла жінки, а як новостворену неповторну біологічну одиницю [26, с. 12-13; 27, с. 55]. Інші вчені вказують, що внутрішньоутробний період існування людської істоти є передумовою її існування після народження, тобто невід'ємним етапом розвитку людини, тому він повинен захищатись правом так, як і життя людини після народження [28, с. 205; 29, с. 54-55]. Також зазначається, що людський ембріон володіє особливим онтологічним статусом – він є «потенційною людиною», що обумовлює ту особливу значимість, яка створює підстави для її захисту кримінально-правовими засобами [30, с. 40; 31, с. 186]. Спроба захисту зачатої дитини вже була при конструюванні проєктів ЦК України. У перших редакціях проєкту ЦК України проголошувалося право на життя зачатої дитини, у зв'язку з цим виникла загроза прирівняння фактичного права на життя зачатої дитини до права на життя будь-якої іншої людини [33, с. 239]. В. О. Глушков ще у 1987 р. наголошував на охороні життя плода людини після 28 тижнів (такі нормативні реалії були тоді), пропонував визнавати додатковий об'єкт незаконного проведення абортів і, в результаті смерті плоду під час незаконної операції абортів пропонував кваліфікувати як вбивство [34, с. 21]. А. В. Байлов пропонує розділ II Особливої частини Кримінального кодексу України доповнити ст. 115-1 такого змісту: «Умортвління або замах на умортвління життєздатного плоду – караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років» [35, с. 79]. Але далеко не вирішеним для медичної, а тим паче, юридичної, науки залишається питання визначення строку, коли ж вважати життєздатним плід. Крім того, чому самостійне існування раптом стає підставою для криміналізації умисного вбивства, коли і знаходження в комі не впливає на кваліфікацію дій винного як вбивство. М. І. Хавронюк пропонує об'єднати склади усіх відповідних злочинів в окремому розділі II-1 «Злочини проти життя та здоров'я ненародженої людини» Особливої частини Кримінального кодексу України [36, с. 128]. О. Г. Селіхова вказує, що період внутрішньоутробного розвитку людини є раннім періодом

її біологічного життя. Перебуваючи в материнській утробі в стані ембріона, вона тілесно самостійна, тому що не є частиною організму свого носія та здатна до саморозвитку: адже життєві процеси, що відбуваються в ній, виступають у якості внутрішнього рушія її розвитку. Тіло матері представляється тільки ідеальним середовищем розвитку ембріона, яке забезпечує його харчуванням, охороною. З народження починається другий етап біологічного існування людини, а точніше, етап перебування його організму в соціальному середовищі. Це свідчить про помилковість існуючої думки про те, що людське життя починається з народження [37, с. 13-14].

Точка зору щодо того, що плід, який перебуває в утробі матері розглядається як фізіологічна частина її організму, якою вона має право розпоряджатися за своїм розсудом [37, с. 194] видається сумнівною, оскільки тоді жінка не в стані вагітності перебуває без фізіологічних частин? Неповноцінна? Н. І. Беседкіна зазначає, що юридичне відношення до статусу ембріонів повинно будуватися на основі визнання того факту, що ембріон не частина організму матері, а початок нового життя. Це й повинне визначати підходи до створення відповідного правового регулювання, відношення до абортів [38, с. 12]. А. І. Ковлер пише, що сучасне право рішуче визначає інший рубіж: життя людини починається із запліднення яйцеклітини [29, с. 428].

У літературі по-різному висловлюється ставлення до поняття початку життя, оскільки деякі автори підмінюють поняття життя і народження. Цивільне право захищає матеріальні права дитини в певних випадках до її народження. Та чи можуть матеріальні права бути важливіші за право на життя? Не можемо погодитись, що на проблему захисту життя – біологічного життя – може чи повинна впливати соціальна складова; соціальні показники повинні вирішувати долю людини – жити чи не жити. Так само і не вважаємо виправданим вбивства без показників до 12 тижнів. Ніякі вигадані відмовки не можуть закрити наслідок – вбивство дитини. Кожна мати не вважає після абортів, що її позбавили якоїсь частини тіла, вона знає, що є матір'ю мертвої дитини. Життя починається із зачаття, тому і захищати ненароджену особу повинна не лише мати за власним бажанням, а й інші особи, держава. Вважаємо, виправити ситуацію, яка склалася можна декількома альтернативними шляхами: 1) закріпивши поняття «життя» в примітці до ст. 115 Кримінального кодексу України; 2) роз'яснити значення терміну «життя» у постанові Пленуму Верховного Суду України. Вносити зміни до Кримінального кодексу України не буде потреби, оскільки «спричинення смерті іншій особі» поглинає і випадки вбивства ненародженої дитини. При кваліфікації тяжких тілесних ушкоджень за ознаки «переривання вагітності», дії винної особи слід додатково кваліфікувати за вбивство. При незаконному проведенні абортів також повинна йти додаткова кваліфікація дій винних і за вбивство маленької особи. Отже, кримінальне право, яке покликане захищати найбільш важливі суспільні відносини, не може «залишитись осторонь» найбільш цінних суспільних відносин – щодо захисту життя. Життя будь-якої особи повинне захищатися законом. Не припустимо говорити про правову державу там, де вчиняються вбивства з законного дозволу держави. Хотілося б, щоб теза О. Ф. Кістяківського про те, що жодне удосконалення в житті людських суспільств не відбувалося раптом і без боротьби: на здійснення їх витрачається завжди багато часу і праця [39, с. 200], не стосувалось найбільш важливого соціального блага – життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пунда О. О. Право на життя / О. О. Пунда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2 (6). – С. 58–64.
2. Дуфенюк О. М. Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини / О. М. Дуфенюк // Медичне право України : правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення) : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 17–18 квітня 2008 року). – С. 107–112.

3. 5 міфів про кримінальні аборти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.catholicnews.org.ua/5-mifiv-pro-kriminalni-aborti>.
4. Попов А. Н. Убийства приотягчаюших обстояельствах / А. Н. Попов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 898 с.
5. Ольховик Л. А. Право на життя / Л. А. Ольховик // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 17. – С. 160–167.
6. Малеина М. Н. О праве на жизнь / М. Н. Малеина // Государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50–59.
7. Фомиченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Европы : автореф. дис. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.02 «конституционное право ; муниципальное право» / Т. М. Фомиченко. – М., 2004. – 20 с.
8. Домбровська О. В. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина / О. В. Домбровська // Право України. – 2005. – № 5. – С. 37–41.
9. Резнік Г. О. Право дитини на життя : поняття та момент виникнення / Г. О. Резнік // Актуальні проблеми цивільного права та процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Prip/2013_12/reznik.pdf.
10. Ярмыш Н. М. Содержание ст. 117 УК Украины как источник информации о начале жизни человека / Н. М. Ярмыш // Становлення держави та права в умовах глобалізації : теоретичний і практичний аспект : матеріали II міжнародної наукової конференції. – К. : Національний авіаційний університет ; Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2012. – С. 462–463.
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
12. Радчук Є. А. Народження як момент визначення початку життя в кримінальному праві / Є. А. Радчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1421.
13. Старко О. Поняття та зміст права на життя / О. Старко // Историко-правовий часопис. – Р. II. : Конституційне, адміністративне та фінансове право. – 2013. – № 1. – С. 55–59.
14. Харитонов Є. О. Цивільне право України : Підручник / Є. О. Харитонов, О. В. Старцев. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Істина, 2007. – 816 с.
15. Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона / Л. О. Красавчикова. – М., 1983. – 149 с.
16. Ковлер А. И. Антропология права. Учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – 480 с.
17. Федорова А. Л. Право на життя як невід'ємне природне право людини / А. Л. Федорова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83. – Ч. II. – С. 43–49.
18. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : Монографія / Р. О. Стефанчук / Відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.
19. Сотула О. С. Життя та його початок : кримінально-правові аспекти / О. С. Сотула // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 190–196.
20. Право на життя дитини з моменту зачаття – або ні абортам!!! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : old.hramzp.com/foster-families.
21. Пунда О. О. Правове регулювання штучного переривання вагітності в Україні : цивільний і кримінально-правовий аспекти / О. О. Пунда, О. О. Гуменна // Життя і право. – 2005. – № 1 (13). – С. 36–42.
22. Правове регулювання штучного переривання вагітності в Україні : цивільний та кримінально-правовий аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lh.pl.court.gov.ua/sud1617/news/182734>.
23. Про затвердження Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 року № 244-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
24. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
25. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
26. Шевченко О. В. Проблеми визначення поняття початку життя як об'єкту кримінально-правової охорони / О. В. Шевченко // Європейські перспективи. – 2011. – № 1. – Ч. 2. – С. 69–74.
27. Порошук С. Д. Право людини на життя як об'єкт нормативно-правового регулювання : сучасний стан, проблеми в Україні / С. Д. Порошук, О. В. Онуфрієнко // Вісник ЛІВС МВС України. – 1998. – № 2. – С. 3–18.
28. Беседкина Н. И. Права неродившегося ребенка / Н. И. Беседкина // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 54–60.
29. Рогова О. Про час виникнення права людини на життя : загальнотеоретичний аналіз / О. Рогова // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 198–206.
30. Миронова Г. Право людини на життя : проблемні питання українського законодавства / Г. Миронова // Право України. – 2006. – № 9. – С. 52–55.
31. Пунда О. Проблема цивільної правоздатності ембріона та плода людини / О. Пунда // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 40–45.
32. Черевко К. О. Проблеми визначення початку кримінально-правової охорони людського життя / К. О. Черевко // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 13–15 квітня 2007 року). – Ч. 2. – Львів : ЛДУВС, 2007. – С. 184–186.
33. Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 736 с.
34. Глушков В. А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В. А. Глушков. – К. : Вища школа, 1987. – 200 с.
35. Байлов А. В. Питання визначення початкового моменту кримінально-правової охорони життя людини / А. В. Байлов // Право і безпеца. – 2014. – № 1 (52). – С. 76–80.
36. Хавронюк М. Діяння проти життя та здоров'я ненародженої людини мають бути криміналізовані / М. Хавронюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 10 (52). – С. 124–128.
37. Селихова О. Г. Конституционно-правовые проблемы осуществления права индивидов на свободу и личную неприкосновенность : автореф. дисс. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.02 «конституционное право ; муниципальное право» / О. Г. Селихова. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.
38. Беседкина Н. И. Конституционно-правовая защита прав неродившегося ребенка в Российской Федерации : автореф. дисс. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.02 «конституционное право ; муниципальное право» / Н. И. Беседкина. – М., 2005. – 23 с.
39. Кистьяковский А. Ф. Исследование о смертной казни / А. Ф. Кистьяковский. – Тула, 2000. – 269 с.